

Jövevényelemek Kristfrid Ganander orvosi nyelvezetében

JUHOS Meri

Debreceni Egyetem
juhos.meri@arts.unideb.hu

Bevezetés

Kristfrid Ganander (1741–1790) szótárkészítő, népköltészeti gyűjtő volt, aki számos művel járult hozzá a 17. századi finn irodalom fejlődéséhez. Neve leginkább az első finn nagyszótár, a *Nytt Finskt Lexicon* [Új finn lexikon] és a svéd nyelvű mitológiai összefoglaló, a *Mythologia Fennica* kapcsán ismeretes, ám az eredetileg teológusként végzett tudós nem csak a humán tudományok terén alkotott maradandót. Számos népköltészeti gyűjtemény kiadása után 1788-ban megjelent három, orvostudománnyal foglalkozó műve is, amelyekből kettő finn nyelven, egy pedig svédül íródott.

Ganander a nyelvválasztással elsősorban a célközönség igényeinek kívánt megfelelni. A finnül írt könyvek a népi gyógyászattal foglalkoznak. A *Maan-Miehen Huone- ja Koti-Aptheeki* [Földművelők házipatikája] az emberek, az *Eläinden Tauti-Kirja* [Állatok betegség-könyve] pedig az állatok megbetegedéseit tárgyalja, és az azok megoldására kínált, a gyűjtőutak során összeszedett recepteket tartalmazza. Mindkét könyv célközönsége az egyszerű földművesek voltak, akik a városoktól távol élve nehezen vagy egyáltalán nem juthattak magasabb szintű orvosi ellátáshoz. A harmadik mű, a *Kansan parannuskeinoista Rantsilassa 18:lla vuosisadala* [Népi gyógyító technikák a 18. századi Rantsilában] tudományos kutatómunka, amely elsősorban a svédül beszélő orvosok, kutatók és más műveltebb emberek számára készült. (Ganander életéről és munkásságáról: Gustaffson 1995: 203–219; Häkkinen 1995: 161–180; Heikinheimo 1955: 224; Kotivuori 2005; Palola 2009: 21–28; Pentikäinen 1995a: 133–160.)

Ganander korának orvostudománya

A kor orvostudománya a városokban és azok közelében élő, jobb módú finnországi lakosok számára volt elérhető, de számukra is csak korlátozottan, ugyanis – annak ellenére, hogy az 1640-ben alapított Turkui Akadémia lehetőséget biztosított orvosok képzésére – meglepően kevés hivatásos gyógyító volt az országban. Még az 1700-as évek végén is csak egyetlen orvos jutott 50 000 lakosra, s ez az arány a későbbiekben sem mutatott nagy változást: 1800-ban még mindig 40 000 lakos osztozott egyetlen orvoson. A Turkui Akadémián évente átlagosan 5-10 orvos végzett. Ilyen arányok mellett a legjobb szándékkal is fizikai lehetetlenség volt megfelelő ellátást biztosítani azoknak az embereknek, akik a városoktól távol éltek (Pesonen 1973: 89–92).

A körülményeket figyelembe véve nem meglepő, hogy a finnlakta területeken a szomszédos országokhoz képest kiugróan magas volt a halandóság. Ennek fő okai az általános szegénység, az alapvető higiénia hiánya és az orvosi ellátástól való elzártság volt. Az elszórtan élő, alapvető oktatásban sem részesülő földművesek körében jellegzetes felfogás volt a „Jumala antaa ja Jumala ottaa” [’Isten adja, Isten elveszi’] elv. A fiatalokban bekövetkezett, betegség okozta halál akkoriban teljesen természetesnek számított. Az a hiedelem sem kedvezett az egészségügynek, miszerint a betegségek csak levegőn át terjednek, érintéssel nem. Ennek köszönhetően számos, az alapvető higiéniai szabályok betartásával megelőzhető járványos betegség pusztított, a legjellemzőbbek a tuberkulózis, a vérhas, a hastífusz, a tüdőgyulladás és a különböző himlőtípusok voltak (Forsius 2005: 81–99; Haarala 1999; Harjula 2007: 16; Ignatius 2000: 508–510).

Bár számos gyakori betegség megelőzhető és kezelhető orvos közreműködése nélkül is, a szegény földművelő réteg ezekhez az ismeretekhez is csak korlátozottan férte hozzá. Általában minden területnek megvolt a maga helyi gyógyítója, aki népi praktikák segítségével próbálta kúrálni a hozzá fordulókat, de az alapanyagok korlátozottan beszerezhető volta és a gyógyszerkészítéshez szükséges eszközök hiánya az ő munkájukat is megnehezítette (Achté 1995: 181–202). Ráadásul az egyes területek gyógyítói nehezen tudtak találkozni és tapasztalatot cserélni. Voltak ugyan egészségügyi praktikákkal foglalkozó kiadványok már ebben az időben is, de azok svéd nyelve miatt elérhetetlenek maradtak a csak finnül tudó, értelmiségi körökből kiszoruló lakosok számára (Sirelius 1921: 569–572).

Némi könnyítést hozhattak a Finnország területén az 1700-as években megjelenő gyógyszertárak, amelyek az otthon nem előállítható vagy más országból importált alapanyagok forrásaivá váltak. A kezdetekben ún. gyógy-

szerboltokként működő patikák terjedésével a népi gyógyítók eszköztárába is egyre több, gyógyszerertárból vásárolható cikk került be (Forsius 1995: 3638).

A fent leírt körülményeket figyelembe véve világossá válik, hogy egy, az egészségügyi ellátás szempontjából kifejezetten hátrányos helyzetben lévő embereknek szánt orvostudományi mű mennyire volt hiánypótló és újszerű ebben az időben. Ganander népköltészeti anyagainak gyűjtése közben a finn-lakta területek nagy részét bejárta, és nagyszámú, addig csak szájhagyomány útján terjedő népi gyógyító praktikát jegyzett le. A kutatásom korpuszát alkotó *Maan-Miehen Huone- ja Koti-Aptheeki* 101 receptet tartalmaz, amelyek egyrészt helyi gyógyítók módszereit, másrészt addig kizárólag svéd nyelven elérhető, egyszerű praktikákat mutatnak be. (A műről részletesebben ld. Juhas 2018: 73–97.)

Az összegyűjtött anyag rendszerezése és kiadása során Ganander arra törekedett, hogy a mű a célközönség, tehát az egyszerű finn földművesek számára maximálisan érthető és követhető legyen, emiatt magától értetődő volt, hogy a recepteket finn nyelven kell kiadnia. A kor tudományos nyelvét azonban a latin és a svéd uralta, ami alól nem volt kivétel az orvoslás nyelve is. Emiatt sok olyan orvosi kifejezés akadt, aminek nem volt finn megfelelője, illetve az alapanyagok nevének egy részét már a gyűjtőútjai során is idegen nyelven (leginkább svédül) jegyezte fel. További nehézségeket okozhatott a svédül már megjelent receptek finnre fordítása és leegyszerűsítése oly módon, hogy a szövegek mindenféle egészségügyi tapasztalat nélkül is értelmezhetők legyenek. Bár a könyv „alapszövege” finn, előfordulnak benne latin, svéd kifejezések is.

Kutatásom során Ganander orvosi szókincsét elsősorban az alapján vizsgáltam, hogy a szöveg milyen mértékben tartalmaz idegen nyelvű kifejezéseket, valamint azt, hogy ezek a kifejezések mennyire nehezíthették meg a célközönség számára a mű értelmezését. Az orvosi szókincs kifejezést gyűjtőfogalomként használok a következő csoportokra: gyógyászati alapanyagok; betegségek és tünetek; technikai eszközök és módszerek; a gyógyászati készítmény állagára és más minőségi jellemzőire vonatkozó kifejezések; mértékegységek, testrészek.

Latin nyelvű kifejezések

a) A szövegben található latin eredetű szavak elsősorban alapanyagok megnevezései. Leginkább olyan alkotórészeket jelölnek, amelyek főként gyógyszerertárból voltak beszerezhetők: különféle ásványi anyagok, gyanták, illetve Finnország területén a természetből nem gyűjthető növényi részek, pl.

- No. 4: *Ota 1 naula Waxia, (...) ja 4 luodia **Storax Calamita*** 'végy egy font viaszt (...) és négy lat gyantát' < lat. *storax* 'gyanta', *calamita* 'maradék'.
- No. 5: *ja 2 luodia **Myrrha**, molemmat hienoxi jauhoxi surwotut* 'és két lat mirhát, mindkettőt finom porrá őrlve' < lat. *myrrha* 'mirha'.¹
- No. 11: ***Camforti Spiritus**, ei ole muuta kuin **Camfortti** sulattu Palowijnasa hywin äkeäxi* 'a kámforpálinka nem más, mint kámfor feloldva pálinkában jó töményen' < lat. *camphorum* 'kámfor', *spiritus* 'szesz'.
- No. 12: *otetaan sisälle tätä öljyä 1/2 qwintijniä **Cardobenedicti** wedesä* 'vegye be ezt az olajat fél kvint² benedekfü vizében' < lat. *Cnicus benedictus* 'benedekfü'.

Mivel ezekért az alapanyagokért a földművesnek mindenképp a gyógyszerárba kellett mennie, feleslegesnek bizonyult lefordítani a hozzávalókat, hiszen a gyógyszerész ismerte a latin kifejezéseket, és az alapján tudta kiszolgálni a vevőt.

A Finnország területén is megtalálható gyógynövények esetében a latin elnevezés néha kiegészítésként, zárójelben szerepel a finn elnevezés mellett. Ez minden bizonnyal az alapanyag könnyebb azonosítását volt hivatott könnyebbé tenni. Például:

- No. 19: *Oxennus juurta (**ipekacuanha**)* 'hánytató gyökér (ipekakuána)'.

A szövegben előfordul ennek a fordítottja is, amikor az elsődleges megnevezés latin, de mellette pontosításként Ganander a finn nevet is feltüntette:

- No. 4: *Ota 1 naula Waxia, ja saman werta **Colophoniumia** eli Hartsia* 'végy egy font viaszt és ugyanannyi gyantát'.

Néhány esetben viszont a több nyelven való megnevezés épp az ellenkező hatást éri el, ugyanis előfordul, hogy a finn és a hozzácsatolt latin név két teljesen különböző növényt takar. Ez történik pl. a *waleriana* 'macskagyökér' esetében, ahol a zárójelben lévő finn kifejezés nem a macskagyökér (fi. *rohtovirmajuuri*), hanem az acsalaput (lat. *Petasites*, fi. *ruttojuuri*) jelöli.

- No. 1: *Ota **Walerianan** (Ruton juuren) juurta* 'végy valenciána (acsalapu) gyökeret'.

Hasonlóval találkozunk a 42. receptben, ahol a gilisztaűző varádics (lat. *Tanacetum vulgare*, fi. *nappikukka*, *pietaryrtti*, *Pietarin kukka*) és a cickafark (lat. *Millefolium achillea*, fi. *siankärsämä*) vannak egymás szinonimájaként feltüntetve:

- No. 42: *Pietarin kukka (**mille folium achillaea**) lehdet ja kukat keitetään wedesä* 'gilisztaűző varádics (cickafark) levelét és virágát felfőzzük vízben'.

¹ A mirha a szomáliai balzsamfa szirupja, fertőtlenítő, gyulladásgátló hatása van.

² Kis súlymérték, ld. a mértékegységekkel foglalkozó fejezetben.

A magyarázat a régi falusi gyógyítók logikájában keresendő; a gyógyhatású növényeket nem feltétlenül illették külön névvel, gyakran a gyógyhatásért felelős növényi rész megnevezése gyűjtőfogalmat alkotott. Például egy 'hasajtó gyökér' jellegű név több olyan növényt jelölt, amelyeknek vagy a hatása, vagy a felhasznált része megegyezett. Így előfordulhatott, hogy a forrás-személy egyazon növényként használta és nevezte meg a valójában más fajba tartozó növények gyökereit.

b) Latin eredetű a gyógyszerek kikeveréséhez szükséges módszerek megnevezésének és a technikai kifejezéseknek egy része is, pl.

Előszó: *Lääkitysten, Metikamentein ja Woidetten nimeä* 'a gyógyászatnak, a gyógyszereknek és a kenőcsöknek a neveit' < lat. *medicamentum* 'gyógyszer, orvosság' (itt a latin eredetű szó már finnül ragozódik, többes genetivusban áll).

No. 1: *Hikiä ajawa Tincturi eli öljy* 'izzasztó tinktúra, vagyis olaj' < lat. *tinctura* 'alkoholos oldat'.

No. 20: *Aloen Extracti. 6 Graania täysi ikäisille* 'Aloe kivonat. 6 graani³ felnőttek számára' < lat. *extractum* 'kivonat'.

No. 11: *on tämä Spiritus hywä saipuan kansa* 'ez a szesz jó rá szappannal együtt' < lat. *spiritus* 'szesz'.

No. 25: *Dosis, korkeintaan 1 ja 1/2 drachma* 'az adag legfeljebb 1 és fél drachma'⁴ < lat. *dosis* 'adag'.

No. 16: *Että tehdä Essentia Witae (Elämän öljyä) ja mihenkä se kelpaa ja on hywä* 'Az élet vizének elkészítése, és mire alkalmas és mire jó' < lat. *essentia vitae* 'életelixír'.

Ezekre a megnevezésekre szintén a gyógyszerészeknek volt szükségük, emiatt maradhattak eredeti formában, bár néhány esetben finnül is meg van magyarázva a kifejezés:

No. 1: *Hikiä ajawa Tincturi eli öljy* 'izzasztó tinktúra, vagyis olaj'.

No. 26: *Dosis eli sisälle oton määrä* 'dózis, avagy a bevételi mennyiség'.

A 101 receptcímből 27-ben fordul elő teljesen vagy részben latin cím. Eből tízszer a latin kifejezés kiegészítésként, zárójelben szerepel a finn és/vagy svéd név mellett, például:

No. 57: *wattaa wahwistawa Elixiri (Elixir viscerale Rosenii)* 'hasat gyógyító keverék' < lat. *elixir* 'keverék', *visceralis* 'zsigeri, hasi'.

³ Kis súlymérték, ld. a mértékegységekkel foglalkozó fejezetben.

⁴ Egy grammot jelölő súlymérték.

Ganandert a latin megfelelők megadásával ezekben az esetekben is az egyértelműségekre való törekvés vezethette. Ezek a latin megnevezések valószínűleg már korának nemzetközi orvosi könyveiből ismertek voltak.

Ganander receptjei között 17 olyan van, amelynek a teljes címe latinul van megadva. Ezekre a receptekre jellemző, hogy rövidek, laikusok számára nemigen használhatók. Ezek általában valamilyen kivonat vagy tinktúra leírását tartalmazzák, amit a földművesek csak a gyógyszerértárban tudtak beszerezni. Így nem kellett érteniük az adott gyógyszer összeállításához (ami gyakran hiányzik is ezekből a receptekből). Feltehetőleg ezek azok a receptek, amelyeket Ganander a korábban kiadott orvosi könyvekből fordított finre. Erre a szövegekben található jellegzetes orvosi rövidítések – pl. *extr.* (*extractum* 'kivonat'), *rad.* (*radix* 'gyökér') – is utalnak. A hasonló recepteknél előfordul, hogy egyedül a felhasználási javaslat és az adagolás van köznap személyek által is érthető módon feltüntetve.

No. 88: *Ungventum Aegyptiacum* 'egyiptomi kenőcs'.

No. 89. *Tinctura Thebaica. Londin. seu Laudanum Liqvid* 'thébai tinktúra [= ópium tinktúra], laudanumként is ismert'.

No. 95. *Syrupus Pectoralis* 'köptető szirup'.

A latin szavak írásmódját Ganander alapvetően megőrizte. A könyv célközönsége nem tudott latinul, aki pedig igen (orvos, gyógyszerész) az az eredeti írásmóddal is megértette a recepteket. A különböző területekről gyűjtött szavak ugyanakkor többféle írásmóddal fordulnak elő, pl. *camfortti*, *camphoratus*, *comfortti*, *camfertti*, *camforti* 'kámfor'. A latinosabb írásmód jellemzően azokban a receptekben jelenik meg, amelyeket a szerző maga is más gyógyászati könyvekből vett át, míg a többi formát valószínűleg a gyűjtőterületre jellemző nyelvjárás alapján jegyezte le.

Svéd jövevényelemek

A receptekben sok svéd jövevényelem található. Ezekről nagyon nehéz megmondani, a Ganander által bejárt területeken még idegen elemnek vagy már inkább jövevényt szavaknak számítottak-e.

a) A legtöbb svéd eredetű szó az alapanyagok, azon belül is a gyógynövények és a növényi részek elnevezései között található:

No. 33: *ota keltaisia Reenfanan ja Camillin kukkia, warsista nykityt* 'végy sárga gilisztáúzó varádics- és kamillavirágzatot, a száráról letépve' < sv. *renfana* 'gilisztáúzó varádics'.

No. 17: *Malin-nuppia ja Lawendeli-kukkia, kourallinen kumpiain, hakataan hienoxi* 'Fehér üröm bimbóját és levendulavirágot, maréknyit mindkettőből, vágjuk apróra' < sv. *lavendel* 'levendula'.

- No. 5: *ja 2 luodia walkiata Lilje-öljy, ja wihdoin 3 luodia (muutamalla palowijna pisaralla) hienoxi jauhettua Camforttia* 'és 2 lat fehér lilimolajat és végül 3 lat (néhány csepp égetett szesszel kevert) porrá örölt kámfort' < sv. *lilja* 'liliom'.
 No. 29: **Safframia**. *Dosis 2 eli 3 graania, lapsen synnyttäille* 'Sáfrányt. Adagolás: 2 vagy 3 graani gyerekszüléskor' < sv. *saffran* 'sáfrány'.
 No. 2: *ota Waxia, ja Suutarin pikiä* 'végy viaszt és cipész szurokját' < sv. *vax* 'viasz'.

A növények neveinél gyakran előfordul, hogy a szerző több nyelven is megnevezi az adott gyógynövényt, egy recepten belül finnül is és svédül is:

- No. 1: *ota Walerianan (Ruton juuren) juurta ja putken juurta (Angelika)* 'végy vale-riána [acsalapu] gyökeret és angelika gyökeret'.
 No. 7: *pakkaa Wanhoja Tuohia ja Newa kanerwia (get pors) isompaan pataan* 'rakj öreg nyírfakérget és csarabot [hanga] egy nagyobb tálba' < sv. *getpors* 'hanga' (szó szerint: 'kecske + cserje').

Ennek az eljárásnak a célja valószínűleg a növények pontos azonosításának a megkönnyítése volt. Egyes esetekben Ganander viszont éppen az ellenkező hatást érte el vele, ugyanis néha előfordul, hogy a feltüntetett név és annak zárójelben lévő megfelelője egyáltalán nem ugyanazt a növényt jelöli (ahogy ez a latin neveknél is előfordul).

Valószínű, hogy Ganander a receptek begyűjtése után nem egységesítette az elnevezéseket, így amit a forrásszemély csak svédül jelölt meg, azok mellé nem kerültek oda a finn nyelvű változatok, ahol pedig igen, ott mindkét nyelvű elnevezést lejegyezte és feltüntette.

b) A svéd eredetű szavak másik nagy csoportja a gyógyszerek előállításához szükséges eszközöket, módszereket, illetve más, a gyógykészítmény minőségéhez kapcsolódó fontos kifejezéseket (típus, szín, időtartam, állag) jelöl:

- No. 31: *annetaan 1 eli 2 pulweria joka päiwä* 'adjunk 1 vagy 2 adag port minden nap'. Ez a szó ma már a finn szókincs teljes jogú tagja. Végző soron latin eredetű (*pulvis* 'por'). A finnbe svéd közvetítéssel juthatott el, vö. sv. *pulver* 'por' (SSA 2: 425).
 No. 30: *on kuumentawa lääkitys, pruukataan ainoastans niille, joilla on kinonen ja kylmä ruumis* 'melegítő gyógyír, elsősorban azoknál használjuk, akiknek dermedt és hideg a teste'. A *pruukata* alak Agricólánál fordul elő először. Előzménye a sv. *bruka* 'használ, alkalmaz' (SSA 2: 413).
 No. 16: *yhteen korttelijn Franskt (...) wijnan sekaan* 'egy kortteli⁵ francia szesszel keverve' < sv. *fransk* 'francia'; ennek semlegesnemű alakja a *franskt*, tehát itt még egyértelműen a svéd szó szerepel (SSA 3: 47).

⁵ Tértfogatmérték, a pint egynegyede.

- No. 15: *sixi kuin se tulee **klaarixi*** 'amíg tiszta nem lesz'. A *klaari* első finn írásos előfordulása 1638-as, igeként (*klaarata*) 1731-ből való. A svéd *klar* 'világos, tiszta' átvétele (vö. lat. *clarus*) (SSA 1: 378).
- No. 7: *ja se reikä kansi wäliin, sawella **klijsteröity**, tee walkia päälle* '[és tedd közé] a lyukas fedőlemezt, ragaszd körbe agyaggal, rakj rajta tüzet' < sv. *klister* 'enyv, ragasztó', *klistra* 'ragaszt'.
- No. 3: *anna seisoa koskemata 8 eli 12 **tiimaa*** 'hagyd állni érintetlenül 8 vagy 12 órán át'. A *tiima* első írásos előfordulása a finnben az 1630-as évekből való. Ez a szó a svéd *timma*, *timme* 'óra' átvétele (SSA 3: 291). Az első szótagi hosszú magánhangzó arra utal, hogy már bekerült a finn szókincsbe.
- No. 3: ***klasi** kaataan sitten täyteen wettä* 'az üveget teletöltjük vízzel'. Agricolánál *clasi* formában fordul elő. Mai finn alakja *lasi*. Svéd átvétel, vö. sv. *glas* 'üveg, pohár' (SSA 2: 49).
- No. 4: *sixi kuin se tulee **pruunixi*** 'amíg barnává nem válik' < sv. *brun* 'barna'.

Ezek a svéd eredetű szavak tehát nemcsak az orvosi nyelvbe kerültek be, hanem a mindennapi élet (nem szak)szókincsébe is. Valószínű, hogy az ezeket a szavakat tartalmazó recepteket Ganander olyan nyelvterületen gyűjtötte, amely erős svéd hatás alatt állt. Ganander ritkán feltünteteti zárójelben a finn megfelelőt is, pl.

- No. 42: *sixi kuin se tulee **pruunixi (ruskiaksi)*** 'amíg barnává nem válik' < sv. *brun*, fi. *ruskea* 'barna'.
- No. 37: *Wattaa Wahwistawa **Tekokti (keitto)*** 'gyomorerősítő főzet/leves' < sv. *dekokt* 'főzet, párlat', fi. *keitto* 'leves, főzet'.

c) Ganader a betegségnevek, tünetek megnevezése egy részében a svéd szót adta meg zárójelben, pontosítva, egyértelműsítve az adott betegséget, pl.:

- No. 15: *Lasten nawan puhkemiseen itkusta (**bräck**)* 'A gyerek hasfalának sírástól való megnyílásakor (sérv)' < sv. *brock* 'sérv'.
- No. 18: *Jolla on (...) ja jalka-tauti (**podager**)* 'akinek lábbetegsége (podagrája, köszvénye) van' < sv. *podager* < lat. *podagra* 'köszvény'.

d) A receptek címeiben összesen három esetben fordul elő teljesen svéd nyelvű cím, mindhárom recept Haartman nevéhez köthető. Feltehetően az ismert orvos által híressé tett módszerről van szó, emiatt a módszer neve az eredeti nyelven és írásmóddal vált ismertté (Haartmanról ld. lentebb).

- No. 48: *Haartmans preserwerände droppar* 'Haartman megelőző cseppje'.⁶
- No. 51. *Haartmans Catarrhal⁷ piller* 'Haartman tablettája gyulladásra'.

⁶ De a recept leírásában már finnül van az adott mértékegység: *yskään ja flussein hywä, 30 pisarta erältä* 'köhögésre és orrfolyásra jó, mindkettőre 30 cseppet [kell bevenni]'

⁷ < lat. *catarrhus* 'gyulladás'

Egy recept címében a svéd megnevezést zárójelben a latin megfelelő követi:

No. 50: *Haartmans pulwer mot syra (pulvis contra acredinem)* 'Haartman epe elleni pora'.

A receptekben található svéd kifejezésekre általánosan jellemző, hogy a szerző igyekezett a finnes írásmódra törekedni (kivéve a fentebb említett Haartman-recepteket, ahol a svéd írásmód megmaradt), így pl. a svédre jellemző *b*, *g* hangokat már finnesítve, *p*, *k* betűkkel jelöli (*bruka* > *pruukata*, *brun* > *pruun*; *glas* > *klasi*), s a ragokat is finnül kapcsolja a szavakhoz. Mindez azt mutatja, hogy az adott nyelvterületen ezek a jövevényszavak már többé-kevésbé beilleszkedtek (kezdték beilleszkedni) a finn nyelv rendszerébe.

Mértékegységek

Finnországban az SI-mértékrendszer 1887-es bevezetése előtt számos régi mértékegységet használtak. Ezek javarésze finn eredetű volt, de átvettek számos svéd vagy orosz szót is. Eltérő rendszereket használtak a kereskedelemben, a tengerészetben és az orvoslásban, sőt az is előfordult, hogy két különböző városban ugyanaz a mértékegység teljesen eltérő mennyiséget jelölt.

A régi finn mértékegységek őrzik a hagyományokat, a vadászattal és halászattal foglalkozó őslakosok emlékét. Gyakran előfordul, hogy egy mértékegység alapját aszerint határozták meg, hogy hány állatbőrt vagy halat ért. Ennek megfelelően a mértékek nagyon ingadozóak voltak, meghatározásuk sokszor eszköz nélkül, szemre történt vagy épp aszerint, hogy az adott mennyiség hányszori felhasználásra lesz majd elég. Utóbbira jó példa, hogy a különböző takarmányokat úgy mérték, hogy hány tehenet lehet belőle eltartani egy tél alatt. Elszigeteltebb területeken mai szemmel nézve egészen különös mértékeket is találunk, ilyen pl. a *peninkulma*, ami akkora távolságot jelöl, amennyire a kutyaugatás tiszta időben elhallatszik,⁸ vagy a *poronkusema*, ami akkora út, amekkorát a rénszarvas megtesz két vizelés között⁹ (a régi mértékekről: PJ 1073).

Csak az 1700-as évek közepén került sor arra, hogy a mértékegységeket egységesítsék. Az 1734-ben kiadott törvény szerint az egész Svéd Birodalom (amelynek Finnország ekkor részét képezte) köteles a hivatalosan kalibrált mértékeket használni. Mivel a törvény megszegése szigorú büntetést vont

⁸ *peni* 'kutya' (mai finn *penikka* 'kutyakölyök') + *kuuluma* 'hallás, ami hallatszik'

⁹ *poro* 'rénszarvas' + *kusema* 'vizelés'

maga után, a városi kereskedők csakhamar átálltak az új rendszerre, de a kisebb településeken, ahol az ellenőrzés kevésbé volt szigorú, gyakran továbbra is megmaradt a régi mértékegységek használata.

A Ganander-könyv receptjeiben használt mértékegységek a következők:

drachmer, drahmi: egy grammot jelölő súlymérték. Kiindulópontja az ókori görög súlymérték (majd pénzegység), a *drakhma* (δραχμή). Ez eredetileg a nagy értékű talentum 1/6000 része volt, az i. e. 6. században 4,37 grammot nyomott (NS 1: 177; PS 1: 90).

graani, kraani: a súlymérték a lat. *granum* '(gabona)mag, szem' szóra megy vissza, eredetileg 0,0648 grammnak felelt meg. A hivatalos mértérendszer előtt a gyógyszerészek használták ezt a nagyon kis súlyegységet (*apteekkigraani*). Pénzegységként is ismeretes, a máltai Lovagrend, a Szicíliai és a Nápolyi Királyság kis értékű pénze volt (Maticsák 2018: 86–87; NS 1: 307).

kannu 'kanna': nagyjából 2,5 litert jelölő űrmérték. Skandináv eredetű szó, vö. sv., norv. *kanna* 'kanna, ivóedény; űrmérték' (NS 1: 182; SSA 1: 300).

kappa 'véka': nagyjából öt litert jelölő űrmérték, de jellemzően szárazanyag (pl. burgonya) mérésére használják. Napjainkban a *kappa* vagy *iso-kappa* 'nagy véka' nagyjából ötliteres edénybe beférő burgonyamennyiséget jelöl, a *pikkukappa* vagy *pieni kappa* 'kisvéka' kétliteres. Germán eredetű szó: **skapa*, **skappa*, vö. ófn. *scaf*, *scapf* 'edény', sv. *skäppa* 'mérőedény szárazanyagok mérésére' (NS 1: 208; PS 1: 398; SSA 1: 306).

korteli: egyaránt használták hossz és térfogat mérésére. Svéd eredetű szó (*kvarter*), végső forrása a latin *quartus* 'negyed'. Ez rávilágít a használatára is: hossz mértékként a *korteli* egynegyede a könyököknek (~ 15 cm), térfogatban pedig a pintnek (NS 1: 499; PS 1: 539; SSA 1: 407).¹⁰

luodi 'tömb, darab'. Régi mértékegység, elsősorban gyógyszerészek és ötvösök használják kis súlyok mérésére, nagyjából 13 grammot tesz ki. Mai finn alakja *luoti*, elsősorban 'puskagolyó' jelentése ismeretes. Svéd jövevényszó, vö. ósv. *lodh* 'golyó; súlymérték' < kfn. *lōt* 'ua.; ólom'. A német *Lot* szóból származik a magyar *lat* súlymérték. A *lat* a *font* 1/30 vagy 1/32 része (NS 2: 264; PS 2: 110; SSA 2: 111; TESz 726).

¹⁰ A mai finn *korteli* ismertebb jelentése '(város)negyed, háztömb'. Eredetileg a négy utca által határolt területet nevezték így.

naula: mai jelentése 'szeg, szög', de valaha súlymértéket is jelentett, 425 grammot tett ki, ez a *leiviskä* (Észak-Európában használt régi mértékegység, kb. 8,5 kg) 1/20 része volt. Ez a súlyegység a fontnak felel meg.¹¹ A *naula* germán eredetű szó, vö. **naglan* 'szeg; súlymérték, ósv. *naghle*, sv. *nagel* (NS 2: 630; PS 2: 282; SSA 2: 209).

qwinti: más írásmóddal *kwintijni*, *kvintti*, mai alakja *kvintiini*. A latin *quinta* 'ötödik' szóból származik, kis súlymértéket jelöl, mintegy 3,3 grammnak felel meg (NS 1: 653; PJ 1073; PS 1: 610).

skrupuli: más írásmóddal *skrupeli*, mai alakja *krupula*. Kis súlymérték, nagyjából 1,3 grammot tesz ki (PJ 1073).

tuoppi 'pint': nagyjából 1,3 litert kitevő űrmérték. Az angolszász pint (> fi. *pintti*) fél liter körüli mennyiséget jelöl. A *tuoppi* germán eredetű szó, vö. sv. *stop* (< k-aln. *stop*). A mai finnben a *tuoppi* elsődleges jelentése '(fél literes) korsó'. A szó bekerült az észtbé is, vö. *toop* (NS 3: 63; PS 3: 364; SSA 3: 330).

untsi 'uncia' (mai írásmóddal *unssi*). Mintegy 31 grammot jelölő súlymérték. Az uncia leginkább a brit mértékrendszert használó országokban terjedt el. Végző forrása a latin *uncia*.¹² A finnbe svéd közvetítéssel került be (*uns*) (NS 3: 208; PS 3: 426; SSA 3: 373).

Személyekre utaló receptcímek

A 101 recept közül néhány címében két ismert személy megnevezése szerepel, akihez az adott gyógymódot társítják:

No. 32: *Hartmannin Rewäisin öljy* 'Haartman kólíka-olaja'.

No. 47: *Assess. Haartmannin Essentia Dulsis (punanen öljy)* 'Haartman édes esszenciája (piros olaj)'.

No. 48: *Haartmans Präserwerande Droppar* 'Haartman megelőző cseppjei'.

No. 49: *Hartmans Essentia Confortans* 'Haartman erősítő esszenciája'.

No. 50: *Haartmans pulwer mot syra (Pulvis contra acredinem)* 'Haartman epe elleni pora'.

No. 51: *Haartmans Catarrhal piller* 'Haartman gyulladás elleni tablettája'.

No. 4: *Lorentz von der Lindin Haawa Plastari* 'Lorenz von der Linde sebtapasza'.

¹¹ A font súlya országonként változó, a svéd font 0,42 kg, az angol 0,453 kg, a dán és a svájci pontosan 0,5 kg. Orosz megfelelője, a pud 0,4 kg (Maticsák 2018: 77–79).

¹² Ez pénzegység is volt a köztársaság kori Rómában, az i. e. 3–2. században. Az *as* egytizenketted részét tette ki (Maticsák 2018: 191).

Ezek közül hat esetben találkozunk a Haartman névvel. A Haartman család számos orvost és az orvostudomány területén tevékenykedő tudóst adott, akik közül a mű keletkezési idejét tekintve egy személy jöhet szóba a receptek névadójaként: Gabriel Erik von Haartman (1757–1815), a Turku Akadémia rektora és professzora. Az ő neve az antiszeptika és a sebészet területén bevezetett újításainak köszönhetően vált ismertté (Kotivuori 2005). A Haartman név különböző írásmódokkal fordul elő, ahogy a receptek címei is hol latinul, hol svédül vannak megadva. Ennek valószínűleg az volt az oka, hogy mivel Haartman orvosi körökben ismert volt, a tőle származó vagy hozzá kapcsolt receptek is az orvosok nyelvén, azaz latinul vagy svédül kerültek kiadásra és terjedtek el.

Egy sebeket gyógyító tapasz kapcsán jelenik meg Lorentz von der Lindt (eredeti írásmóddal Lorens von der Linde, 1610–1670) svéd tábornok neve. Hosszú és eredményes katonai, hivatalnoki és diplomáciai szolgálata alatt nagy területű földbirtokot is vezetett. Meglehet, hogy ismerhetett vagy földműveseitől eltanulhatott néhány gyógyászati praktikát is, amelyek közül egy a nevéhez kapcsolódhatott, de másutt nem találtam utalást a róla elnevezett orvosságra (Åberg 2019).

Érdekes elnevezés a *Neljän Ryöwärin Etikkata, Parijsista, Wuonna 1764* 'a négy rabló ecete Párizsból, az 1764-es évből' (17. recept). Ez egy, a fertőzések ellen hatékonyan védő keveréket takar, és a recept címe alapján a francia fővárosból származik. A név mögött egy több országban is ismert legenda áll, mely szerint a nagy európai pestisjárvány idején Dél-Franciaországban egy négyfős rablóbanda fosztogatott. A tolvajok arról váltak híressé, hogy bár érintkeztek a betegekkel, mégsem fertőződtek meg. A különleges képességet egy ecetbe áztatott gyógynövényeket tartalmazó elixírnek köszönheték. A legenda szerint a tolvajok ezzel dörzsölték be a kezüket és arcukat, így menekültek meg a betegségtől, majd később a halálbüntetéstől is, ugyanis az életükért cserébe elárulták a titkos recept összetevőit (ld. filantropikum.com).

Összefoglalás

Kristfrid Ganander hiánypótló munkája, a *Maan-Miehen Huone- ja Koti-Aptheeki* összeállítása során arra törekedett, hogy a gyűjtött receptek mind alkalmazhatóság, mind nyelvezet tekintetében megfeleljenek a célközönségnek, azaz a városoktól messze élő, így az orvosi segítségtől elzárt, általában gyenge olvasási készségekkel rendelkező földműveseknek. Mivel az adott korban a tudomány nyelve a svéd és a latin volt, a csak finnül tudó lakosság még akkor is nehezen érthetett szót az orvossal vagy a gyógyszerésszel, ha

történetesen volt lehetősége eljutni a városba. A nyelvi hiányosságok miatt pedig a korlátozott számban elérhető, svéd nyelvű házipatikák is elérhetetlenek maradtak számukra. Kimondottan finn nyelvű orvosi szókincs ekkoriban még nem volt, a Turkui Akadémián kevés számban képzett orvosok svéd és latin nevezéktant használtak. Ganander első nagy feladata a gyűjtőmunka során tehát az volt, hogy meghatározza, milyen nyelven és írásmóddal jegyezze le az egyes orvosi kifejezéseket, különös tekintettel a hatóanyagokra és a kezelendő betegségekre. Mivel a receptek hozzávalói javarészt a természetből gyűjthető növényi anyagok, ezek megnevezése változatos, gyakran többnyelvű, de általában a finn név az elsődleges, ami mellett kiegészítésként a latin vagy svéd, néha mindkét név szerepel.

Csak latin név azokban az esetekben figyelhető meg, amikor az alapanyag mibenléte nem biztos (az adatközlők néha tévesen nevezték meg a növényeket), vagy az a természetben nem fordult elő, csak gyógyszerútból volt beszerezhető. Emellett megtalálhatóak a gyűjteményben olyan receptek is, amelyekhez gyógyszerári kikeveréssel lehetett hozzájutni, ezeknél a szerző megtartotta a latin neveket és rövidítéseket. A gyógyszerek kikeveréséhez és összeállításához alkalmazott eszközök nevei között gyakran találunk svéd szavakat, de nagy valószínűséggel az adatközlők lakhelyén ezek már beépültek a finn nyelvbe és nem kezelték őket idegen szavakként. Erre utal, hogy az ilyen szavakat finnes átírással és ragozással használták, ahol pedig megmaradt a svéd írásmód, ott többnyire a finn megfelelő is jelölve volt zárójelben vagy valahol máshol a receptben.

Míg az alapanyagok és módszerek között viszonylag sok idegen vagy átvett szót találunk, a betegségek nevei szinte mindig finnül vannak.

A legváltozatosabb a mértékegységek használata, ami tükrözi az adott kor sajátosságát: mivel a mű keletkezése idején még nem volt egységes mértérendszer és törvényileg is csak a városi kereskedelmet szabályozták, a hétköznapi ember számos régies, nem hivatalos mértékegységet használt, amelyek között egyaránt van latin, finn és svéd eredetű kifejezés is.

Összességében elmondható, hogy a szerző maximálisan törekedett arra, hogy a célközönség megfelelő nyelvezetű kiadványt vehessen kézbe. Az alapanyagok több nyelven való megjelölése segített azok könnyebb azonosításában és abban, hogy a különböző területeken élő emberek is felismerjék a hozzávalókat. A receptek felépítése pontos, praktikus, mindig aszerint össze rakva, hogy ki fogja használni, így pl. a gyógyszerészek számára készült receptek a hivatalos, tudományos megnevezéseket és írásmódot tartalmazták.

Irodalom

- Achté, Kalle 1995: Ganander ja aikansa maaginen lääketiede. In: Pentikäinen 1995: 181–202.
- Åberg, Alf 2019: Lorens Linde, von der i Svenskt biografiskt lexikon (1980–1981). <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=10482>
- Forsius, Arno 1995: Lääkärit apteekkareina. Suomen Lääkärilehti 33: 3638.
- Forsius, Arno 2005: Kuolinsyyt vuosien 1749–1877 väkilukutauluissa. In: Epidemioista, väestötapahtumista ja kuolinsyistä. Suomen sukututkimusseuran julkaisuja 40: 81–97. Pieksämäki.
- Ganander, Kristfrid 1788: *Maan-Miehen Huone- ja Koti-Aptheeki*. Rantsila.
- Gustaffson, Philip 1995: Kristfrid Ganander – 1700-luvun monipuolinen valistumies. In: Pentikäinen 1995: 203–219.
- Haarala, Risto 1999: Miten lääketieteen suomea huolletaan? Kielikello 1999/3. <https://www.kielikello.fi/-/miten-laaketieteen-suomea-huolletaan>
- Harjula, Minna 2007: Terveiden jäljillä. Suomalainen terveystieteiden tutkimus 1900-luvulla. Tampere University Press, Tampere.
- Häkkinen, Kaisa 1995: Kristfrid Ganander etymologina ja leksikografina. In: Pentikäinen 1995: 161–180.
- Heikinheimo, Ilmari 1955: Suomen elämäkerrasto. WSOY, Helsinki.
- Ignatius, Jaakko 2000: Lääketieteet. In: Tommila, Päiviö (toim.), Suomen tieteen historia 3. Luonnontieteet, lääketieteet ja tekniset tieteet. WSOY, Helsinki.
- Juhos Meri 2018: Kristfrid Ganander orvosságoskönyve (1788) In: Folia Uralica Debreceniensia 25: 73–97.
- Kotivuori, Yrjö 2005: Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Kristfrid Ganander. <https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=8109>
- Lääkäriliitto 2008: Lääkärien määrän kehitys vuosina 1900–2008. <http://www.laakariliitto.fi/tilastot/laakaritilastot/kehitys.html>
- Maticsák Sándor 2018: A mókusbörtöl az euróig. Pénznevek etimológiai szótára. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- NS = Sadeniemi Matti (toim.): Nykysuomen sanakirja I–VI. WSOY, Helsinki – Porvoo, 1954.
- Palola, Elina 2009: Arkaismi, konteksti ja kirjuri. Sananloppuisen *k:n* merkintä Christfrid Gananderin kansanrunokokoelmassa. Acta Universitatis Ouluensis B Humaniora 89, Oulu.
- Pentikäinen, Juha (toim.) 1995: Kristfrid Ganander, Mythologia Fennica. Suomalainen Mytologia. Recallmed Oy., Tampere.
- Pentikäinen, Juha 1995a: Kristfrid Ganander mytologina. In: Pentikäinen 1995: 133–160.
- Pesonen, Niilo, 1973: Lääkärinä ja virkamiehenä. Lääkintöhallituksen pääjohtaja muistele. WSOY, Helsinki.
- PJ = Koukkunen, Kalevi (toim.): Pikkujätiläinen. WSOY, Helsinki, 1985.
- PS = Haarala, Risto (toim.): Suomen kielen perussanakirja 1–3. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Helsinki, 1990–1994.
- Sirelius, Uno Taavi 1921: Suomen kansanomaista kulttuuria 2. Otava, Helsinki.

SSA = Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (toim.): Suomen sanojen alkuperä 1–3. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 1992–2000.
TESz = Benkő Loránd (főszerk.): A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.

http://tieteentermipankki.fi/wiki/Oikeustiede:kodifikaatio/laajempi_kuvaus
<https://filantropikum.com/4-tolvaj-ecet-hazilag-virusolo-es-immunerosito/>
<https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=8109>
[https://www.kotus.fi/nyt/kolumnit_artikkelit_ja_esitelmakielikuna_\(1996_2010\)/parempi_virsta_vaaraa_kuin_vaaksa_vaaraa](https://www.kotus.fi/nyt/kolumnit_artikkelit_ja_esitelmakielikuna_(1996_2010)/parempi_virsta_vaaraa_kuin_vaaksa_vaaraa)

*

Loan elements in Kristfrid Ganander's medical terminology

Kristfrid Ganander (1741–1790) is principally known as a dictionary writer and a collector of folk poetry; however he also published a lesser known, but very important medical book in 1788. *Maan-Miehen Huone- ja Koti-Aptheeki* [Farmers' home remedies] contains popular medicine practices and medical formulae formerly only available in foreign languages that had been collected by the author during his field trips. The intended audience is the community of Finnish-speaking farmers who hardly had any access to medical care due to contemporary conditions. Thus, the book was written in Finnish, but several expressions did not have Finnish equivalents at the time, since the scientific language was dominated by Latin and Swedish. This is why the predominantly Finnish text contains Latin and Swedish words as well. The present paper studies Ganander's medical terminology from the point of loan words: what the amount of foreign expressions is in the text and how much they made it difficult for the contemporary reader to understand it.

Latin names are usually applied in cases where the native speaker named the given ingredient (mostly herbs) ambiguously, or the given ingredient required measuring and mixing in a pharmacy. The tools used for the mixing and preparation of medicines are often named in Swedish, but these words had probably blended in the Finnish language at the location of collection and speakers did not use them as foreign words anymore. This seems to be supported by the fact that they are used in the text in a Finnish transcription and with Finnish inflection. Units of measurement are the most varied, which reflects a peculiarity of the time: no unified system of measurements was available then and everyday people used several old, unofficial units that may be Latin, Finnish or Swedish in the text.

It can be stated in conclusion that the author made every effort to create a book that was suitable for the needs of the intended audience, being easy to understand and use. The structure of the formulae is punctual and practical, conforming to the requirements of the intended use. E.g. formulae written for pharmacists applied the official and scientific names and spelling, while ingredients collectible from nature were named in multiple languages to make their identification easier.

Keywords: Kristfrid Ganander, medical terminology, Latin and Swedish names.

MERI JUHOS